

В. М. Ковальчук
канд. іст. наук
Національний університет
державної податкової служби України

**БІОБІБЛІОГРАФІЧНІ РОЗВІДКИ
КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
М. П. БАЛЛІНА В РОБОТАХ ВІТЧИЗНЯНИХ
ТА ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДНИКІВ**

Здійснено спробу реконструкції біобібліографічної спадщини М.П. Балліна. Встановлено основні бібліографічні джерела, які висвітлюють наукову біографію діяча та його участь у бібліотечній, видавничій, книготорговельній діяльності та культурно-просвітницькому русі в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: М.П. Баллін, Україна, кооперативний рух, бібліотечна справа, видавнича діяльність, книготорговельна діяльність, культурно-просвітницький рух.

Переважна більшість дослідників життєвого шляху Миколи Петровича Балліна розглядає його ідейні погляди та кооперативну діяльність у контексті історії просвіти та кооперації. Лише фрагментарно або, навпаки, занадто узагальнено вивчена його бібліотечна, видавнича, книготорговельна та культурно-просвітницька діяльність.

Дослідження його громадської роботи та світоглядних засад почалося в 10-х роках XX ст. Як історіографічне, так і джерельне значення мають видання, що висвітлюють функціонування створених за участю М.П. Балліна товариств, зокрема “Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности 1869–1909” (М., 1911)¹, “Отчет о деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1900” (Х., 1902)² та “Двадцатилетие Харьковского общества распространения в народе грамотности” (Х., 1894)³. В узагальнюючій праці Д.І. Багалія та Д.П. Міллера “История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 год)” (Х., 1912. – Т. 2. – Репр. вид. 1993)⁴, окрім іншого, підкреслювався безумовний вплив

М.П. Балліна на розвиток народної освіти у Харківській громадській бібліотеці, організованій ним разом з іншими громадськими діячами у 1886 році, і наголошувалося, що в справі позашкільної та шкільної освіти вона мала велике значення для м. Харкова.

Оскільки М. Баллін був одним із засновників Харківського товариства грамотності, що сприяло розвитку народної освіти, відкриттю народних бібліотек, читалень, недільних шкіл, його ім'я згадується в статті А. Волинець та Л. Одинокі, які вивчали бібліотечну діяльність Товариства. Згадані автори оприлюднили імена найактивніших членів Харківського товариства, визначили місця, де функціонували бібліотеки, хати-читальні, охарактеризували діяльність спеціальної малоросійської комісії, яка готувала до друку видання педагогічних творів Марка Вовчка, С. Русової, І. Косача тощо⁵.

Необхідно також згадати праці, хоча й не присвячені, безпосередньо, культурно-просвітницькій, книговидавничій та бібліотечній діяльності М.П. Балліна, однак такі, що розглядають діяльність Наукової бібліотеки Харківського університету, де він працював в останні роки свого життя.

Серед них видання “Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805–1905гг.)” (під ред. Д.І. Багалія та І.П. Осипова), де характеризується стан Бібліотеки, її каталоги, склад книжок наприкінці 90-х років – на початку ХХ ст.⁶

Окреме значення має нарис В.К. Мазманьянц, Б.П. Зайцева та С.М. Куделко “История центральной научной библиотеки Харьковского университета (1805–1917)”⁷.

Дослідники також вивчали внесок М.П. Балліна в історію кооперативного руху. Слід згадати праці А.В. Меркулова “Исторический очерк потребительной кооперации в России” (М., Издание Московского Союза Потребительных Обществ, 1915)⁸ та “Баллин и приспешники самодержавия” (Союз Потребителей. 1917. – № 15. Москва (от 10 мая) – С. 16–19)⁹.

Автор публікує ґрунтовні відомості про стосунки влади з М.П. Балліним як з людиною, якій властиві певні психічні відхилення, зокрема підкреслюючи його захоплення ідеєю кооперації, яку в Росії ніхто не сприймав серйозно. Цілком зрозуміле ставлення до Балліна як до хворої людини почалося від обер-прокурора К. Победоносцева та місцевої церковної й світської влади, яким він докучав своїми ідеями та проханнями дозволити читати лекції

просвітницького характеру¹⁰. Розглядаються причини занепаду кооперації у Харкові, неготовність суспільства до сприйняття ідей М.П. Балліна¹¹.

Ряд публікацій стосується ідейних поглядів М.П. Балліна на кооперацію, зокрема детально розглядається його кооперативний ідеалізм. Наприклад, у роботі П. Пожарського “Нариси з історії української кооперації” (К., 1919)¹² підкреслюється, що одним з лейтмотивів кооперативної роботи Балліна була суто ідейна, громадська сторона кооперативного руху, відзначається значний вплив харківської кооперації на півдні України, роль його видання “Первая памятная книжка русских потребительных обществ” (1870)¹³. Оцінюючи національне забарвлення діяльності М.П. Балліна, П. Пожарський підкреслював його соціалістичні ідеї: “хоча він і був українцем, але не можна з певністю сказати, що цілком свідомим. ... Баллін співчував українському рухові, разом зі своєю (другою) дружиною бував на зібраннях Харківської української Громади, приятелював з українським кооператором Й.В. Юркевичем і взагалі цікавився українським національним рухом. Разом з тим, дякуючи своїй натурі, особливої уваги національним питанням Баллін не надавав, кажучи іноді, що “всіх людей треба вважати братами”¹⁴.

В інших роботах також розглядається визначна роль Балліна-теоретика і практика кооперації, його демократичні погляди в цілому. Слід згадати видання Шарля Жіда “Пророчества Фурье” (Библиотека кооператора. – М., 1917. – № 34)¹⁵; декілька праць В. Тотоміянца, який був знайомий з М.П. Балліним і вважав, що в основі невдач російської кооперації був не стільки ідеалізм Балліна, скільки боротьба між типами англійської (більш духовної) та німецької кооперацій, зокрема “Происхождение, формы сельскохозяйственной кооперации и отношение к ней социалистов”¹⁶; “Кооперативное движение на Западе” (Вестник кооперации. – 1910. – Кн. 2)¹⁷ та “Н.П. Баллин – первый апостол русской кооперации” (Объединение. – 1912. – № 15)¹⁸. Високо цінуючи М.П. Балліна та його прихильність до західної англійської кооперації, В. Тотоміанц пише, що внаслідок багатьох причин Баллін розчарувався в кооперації. Однією з основних причин він вважав загальний низький рівень освіти як представників влади, так і народу, тому в другій половині 90-х років – на початку ХХ ст. Баллін багато сил доклав до розвитку позашкільної народної освіти, заснування кооперативних бібліотек, народних домів як центрів духовного виховання¹⁹.

Характерні для М.П. Балліна підходи до розвитку кооперації, його ідейні засади розглянуто у праці М.І. Тугана-Барановського “Социальные основы кооперации”, виданій в кінці 80-х років ХХ ст. (М., 1989)²⁰.

Важливий період вивчення його кооперативних ідей в Україні та Росії пов'язаний з 20-ми роками ХХ ст., коли у радянській економіці почали поширюватися ідеї соціалістичної кооперації.

Першою спеціальною працею була брошура В.І. Маркова “Пионеры южно-русской кооперации. Н.П. Баллин и его сотрудники”, видана обласною Спілкою споживчих кооперативів Півдня України (Х., 1919)²¹. Марков, розглянувши ідейно-політичні погляди М.П. Балліна підкреслив, що він не належав до політичних організацій, і про його партійність “навіть чи можна говорити”²².

Досліджувалися також і вузькоспеціальні питання внеску М.П. Балліна в кооперативний рух. М.Л. Хейсін в книжці “История кооперации в России” (Л., 1926)²³ побіжно згадує М.П. Балліна серед членів Харківського споживчого товариства, яке спочатку успішно розвивалося, але розпалося через протиріччя між кооператорами і комерсантами в цьому товаристві.

Для багатьох видань цього часу характерними є описовість та стислість інформації про Балліна як просвітника та бібліотечного діяча. Серед них – праці П. Височанського, професора Харківського кооперативного інституту, зокрема “Коротка історія кооперативного руху на Україні” (Х., 1925)²⁴ та “Начерк розвитку української споживчої кооперації (дорадянська доба)” (Катеринослав, 1925. – Ч. 1)²⁵. Він розглядав історію Харківського споживчого товариства, організованих ним крамниць, детально розкриває підготовку та проведення першого з'їзду Товариства у 1871 р., просвітницьку діяльність М.П. Балліна, в тому числі й бібліотечну та літературну.

П. Мохор у праці “Од Балліна до Леніна. Етапи розвитку кооперативної думки на Україні” (К., 1924)²⁶ характеризує М.П. Балліна, як передвісника соціалістичної кооперації, “першого інтерпретатора в Україні західно-європейської кооперації”, який бачив майбутнє у загальній інтеграції, об'єднанні на кооперативних засадах, незалежно від класових ознак, класової боротьби, національних рис, економічної і духовної взаємодопомоги та праці – як господарської, так і розумово-культурної²⁷. Разом з тим він констатує слабкий зв'язок ідеї народної освіти М.П. Балліна з національною ідеєю: “Немає у Балліна і ясно виявленої національно-визвольної

ідеї українського народу. Його цікавить українське питання лише з боку культурно-освітнього, тому він і захищає навчання у школах українською мовою як метод наближення школи до життя, і піднесення освітнього рівня народу як необхідної передумови інтеграції²⁸.

А.В. Чайанов у книзі “Краткий курс кооперации” згадує про споживчі магазини М. Балліна (1925)²⁹.

У статті О. Ковальської “О просветительской деятельности Ковальского Я.И., Кони А.Ф. и Баллина в Харькове в начале 70-х гг.” (у часописі “Каторга и ссылка” (М., 1931. – Кн. 4) висвітлюється бібліотечна діяльність М.П. Балліна, відкриття ним шкіл та видавництва³⁰.

У 70–80-х роках ХХ ст. виникає нова хвиля зацікавлення його діяльністю та ідеями. Погляди М.П. Балліна на теорію та практику кооперації, передусім стосовно розвитку ідеї “кооперативного соціалізму”, привертала пильну увагу радянських істориків економіки.

У статті О.І. Уткіна (1971) коротко викладені основні дати життя М.П. Балліна, з марксистсько-ленінських позицій проаналізовано його громадсько-політичну діяльність³¹.

Спільна робота А. Перепечі та С. Шоломової “З освітою він був пов’язаний усе життя...” (Х., 1981. – № 12) розкриває роботу М.П. Балліна у складі Харківського товариства грамотності³², а окрема стаття С.Б. Шоломової “Новое о деятельности Н.П. Баллина на Украине (Книга: Исследования и материалы. – М., 1984. – № 49) характеризує книговидавничі справи³³.

Еміграційні праці в яких висвітлюється постать М.П. Балліна, представлені студіями С. Бородаєвського та І. Вітановича. Так, останній в книзі “Історія українського кооперативного руху” (Нью-Йорк, 1964) коротко повідомляє про основні віхи життя М. Балліна та В. Козлова і діяльність Харківського споживчого товариства³⁴. Що стосується ідейно-політичних поглядів, то в його дослідженні можемо помітити певний наголос на зв’язках М.П. Балліна з колами харківської радикальної інтелігенції із російських різночинців, програмою соціальної праці й боротьби яких була ідеологія популярного тоді твору російського народника М.Г. Чернишевського “Что делать”³⁵. Що стосується українського визвольного руху, то Вітанович підкреслював, що Баллін та його однодумець Козлов ставилися до нього байдуже, однак “не були й ворогами українських визвольних змагань, скоріш платонічними прихильниками”³⁶.

Про Балліна як кооператора-ідеаліста і мрійника, який не був

ані практиком-кооператором, здатним з малого діла створити велике підприємство, ані агітатором, який захоплює маси й направляє їх на шлях кооперативної праці, коротко писав С.В. Бородаєвський у праці “Історія кооперації” (1925)³⁷.

Я. Пришляк у нарисі “Шляхами кооперації – до економічного відродження України” (Монреаль ; Стрий, 1994) так згадує про споживче товариство у Харкові: “Перше кооперативне споживче товариство, зорганізоване в Харкові, три роки після знесення кріпацтва в Російській імперії, тобто 1864 р. Його організатори й провідні керівники М. Баллін і В. Козлов були ознайомлені з англійськими, французькими та швейцарськими споживчими рухами і втримували контакти із західноєвропейськими організаціями”, а занедбаність кооперативного руху пояснює відсутністю в Росії умов для розвитку споживчо-кооперативного руху³⁸.

У 90-х роках ХХ ст. помітно зростає інтерес до особи М.П. Балліна у фахівців-економістів. Так, виходить стаття І. Кравченко “Микола Баллін – лицар кооперації” (Вісті Центр. спілки споживчих т-в України. – К., 1994. – № 17)³⁹.

Л.А. Самсонов у праці “Творцы кооперации” (М., 1919) коротко зупинився на кооперативній діяльності М.П. Балліна, виданні книжок про кооперативний рух, участі в громадській діяльності, читанні лекцій, позашкільній освіті та створенні кооперативної бібліотеки, народних домів як центрів духовного й морального виховання мас⁴⁰.

В.І. Марочко у своїй роботі “Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861–1929 рр.)” розкриває діяльність М. Балліна, В. Козлова та М. Зібера як представників ліберальної течії в російському суспільному русі та детально розглядає історію Харківського споживчого товариства⁴¹.

Найдетальніше життя та діяльність М.П. Балліна вивчав книгознавець Й. Баренбаум наприкінці 70 – у 80-х роках. У цей період виходять його праці “Штурманы грядущей бури: Н.А. Серно-Соловйович, Н.П. Баллин, А.А. Черкесов” (М., 1987)⁴² та “Подвижник общественных библиотек: к биографии Н.П. Баллина 1829–1904 (Сов. библиотечковедение. – 1979. – № 5. – С. 89–94)⁴³.

І хоча праця “Штурманы грядущей бури” й була написана з позицій свого часу, Баллін розглядав в ній як попередник соціалістичної революції та представник демократичного руху в Росії. У книжці були проаналізовані архівні матеріали, передусім спогади

М.П. Балліна, документи щодо його діяльності та неопубліковані праці. Й. Баренбаум підкреслював, що Баллін як книготорговець, видавець, бібліотечний діяч був не лише практиком, а й теоретиком, автором низки статей з питань організації книжної справи. На думку дослідника, з іменем Балліна пов'язаний ряд починань у бібліотечній справі, заснування перших публічних бібліотек у Костромі, Катеринославі, Харкові, а відкрита ним, спільно з М.О. Серно-Соловйовичем, книжкова торгівля у Харкові, Курську та Херсоні виконувала роль легальних опорних пунктів “Землі та волі” в 60-х роках ХІХ ст. У книзі є відомості про те, що архів Балліна зберігається в рукописному відділі Публічної бібліотеки АН УРСР (нині Інститут рукопису НБУВ), кількість документів – 689 од. зб., спеціально наголошується на наявності неопублікованих рукописів, зокрема джерельній значимості спогадів “50 лет моей жизни”, копія яких зберігається також у Центральному державному архіві літератури і мистецтва у Москві. Й. Баренбаум приділяє певну увагу і бібліотекознавчим доробкам Балліна, який розглядав бібліотеку з позиції її високого призначення, зупиняючись, відповідно, на умовах для створення каталогів, зберігання фондів, на архітектурі бібліотечних споруд, на організації роботи з читачем, спорідненими установами тощо⁴⁴. Автор дослідження проаналізував також і видавничу діяльність М.П. Балліна в галузі кооперативної літератури, охарактеризував видання просвітницького характеру, підручники та популярні книжки для читання народів, переклади, а також спроби піонера кооперації видавати часописи, збірники “Южно-русский вестник”, “Южно-русское книжное дело”, кооперативний журнал “Вперед”, “Календарь “Нового базара”, “Кооперативная библиотека” тощо⁴⁵.

Основне значення робіт Й. Баренбаума полягає у тому, що його дослідження написані на значній (хоча й не вичерпній) джерельній базі, передусім на виданнях, які підготував М.П. Баллін, та його наукових, літературних і публіцистичних творах; також в них плідно використано спогади діяча, архівні документи.

Останнім часом особистість М.П. Балліна як засновника та ідеолога кооперативного руху була висвітлена М. Аліманом в історичних нарисах “Українські кооператори” (Л., 1999)⁴⁶. У них запропонована стисла характеристика змісту поняття “кооперація” у баллінській інтерпретації: “він дивився на кооперацію як на соціально-реформаційний рух, основою котрого була кооперативна праця, об’єднання всіх на ґрунті економічної й духовної взаємодопомоги,

інтеграція незалежно від класових ознак, національних рис, а також праця як господарська, так і розумово-культурна на підґрунті загальної співпраці та взаємодопомоги. Баллін мріяв про всесвітнє братство, де не буде ані расової, ані національної ворожнечі, політичної боротьби та економічної конкуренції, а буде єдина вселюдська сім'я, єдиний могутній всесвітній організм⁴⁷. Ця характеристика є важливою для осмислення його загальних поглядів на розвиток людини, культури, суспільства.

Про Балліна як піонера російсько-українського кооперативного руху та його архів писав С.М. Кіржаєв одноосібно⁴⁸ та у співавторстві з японським дослідником Й. Імаї⁴⁹. Вони коротко розглянули ідейні погляди М.П. Балліна як представника демократичної інтелігенції, якій було властиве коливання від демократизму до лібералізму, послідовника кооперативного соціалізму в Росії, філософа кооперації як напряму кооперативної думки 60–90-х років XIX ст. – раннього періоду історії кооперативного руху.

На думку авторів, “хоча М.П. Баллін не залишив цілісної теорії кооперації і не дав наукового визначення поняття кооперації, він прагнув знайти підтвердження своєї ідеї інтегральної кооперації у всіх формах людського існування: економіці, науці, літературі, свідомості, базуючись на тому, що “кооперативна ідея полягає в такій ідеї – життя людське повинне відповідати найвищій справедливості”⁵⁰.

Велику цінність має зібрана ними бібліографія праць М.П. Балліна та персонологія. Досить детально розглядається архів діяча як джерело з історії кооперативної думки 1860–1890-х років, що зберігається у Національній бібліотеці України імені В.І. Вернадського. У статті докладно розкрито долю цього архіву, який зберігся опікуванню удови М.П. Балліна – Лариси Павлівни Позен-Балліної (1850–1930) до передачі його до Харківської державної бібліотеки ім. В.Г. Короленка та згодом – до Всеукраїнського кооперативного музею (1930), разом з котрим він і надійшов до ІР НБУВ (1935).

С.М. Кіржаєв та Й. Імаї у загальних рисах описали архів діяча, відзначили значну кількість недатованих рукописів, підготовчих праць, статей, лекцій, кореспонденції, починаючи від 60-х років XIX ст. Основна увага була спрямована на документи, присвячені кооперації, власні рукописи, переклади з іноземних джерел, які були розглянуті дуже детально і ув'язувалися з ідеями М.П. Балліна.

У 90-х роках ім'я М.П. Балліна увійшло до енциклопедичних видань та оглядів історії кооперативного руху, зокрема до “Енци-

клопедії українознавства” (Л., 1993)⁵¹ та “Історії кооперативного руху” (Л., 1995)⁵².

Нарешті, серед останніх довідкових видань слід згадати статтю Т.І. Воронкової “Баллін Микола Петрович”, опубліковану в Путівнику по особових архівних фондах Інституту рукопису НБУВ⁵³.

Діяльність М.П. Балліна у галузі створення та розвитку бібліотек і книговидавничої справи, популяризації знання, теоретичних та практичних засад бібліотекознавства, культурно-просвітницькій діяльності була надзвичайно плідною і залишила помітний слід в історії України, зокрема, Харківщини. Вона була пов’язана з ідейними поглядами “народників” і результатом знайомства із західним прогресивним досвідом просвітницького та кооперативного руху, відображала особисті якості самого М.П. Балліна як людини позитивної дії, яку він спрямував на створення просвітницьких товариств, громадських бібліотек та читалень, кооперативних видавництв та книгарень. Однак багато з його задумів не було реалізовано, оскільки ідеї та прагнення М.П. Балліна випереджали час.

¹ Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности, 1869–1909. – М., 1911. – 264 с.

² Отчёт о деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности за 1900 г. – Х., 1902. – 352 с.

³ Двадцатилетие Харьковского общества распространения в народе грамотности. – Х., 1894. – 218 с.

⁴ *Багалея Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905-й год) : В 2 т. – Х., 1912. – 757 с. – Репр. изд. 1993.

⁵ *Волинець А., Одинока Л.* Бібліотечна діяльність Харківського товариства грамотності. – З., 1998. – С. 35–37.

⁶ Учёные общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805–1905 гг.). / Под ред. Д.И. Багалея и И.П. Осипова. – Х., 1911. – 280 с. – С. 37.

⁷ *Мазманьянц В.К., Зайцев Б.П., Куделко С.М.* История центральной научной библиотеки Харьковского университета (1805–1917). – Х., 1992. – 72 с.

⁸ *Меркулов А.В.* Исторический очерк потребительной кооперации в России. – М., 1915. – 108 с.

⁹ *Меркулов А.* Баллин и приспешники самодержавия // Союз Потребителей. – М., 1917. – № 15. – С. 16–19.

¹⁰ Там же.

¹¹ *Меркулов А.В.* Исторический очерк потребительной кооперации в России. – М., 1915. – С. 11–35.

- ¹² *Пожарський П.* Нариси з історії української кооперації. – К., 1919. – 80 с.
- ¹³ *Баллин Н.П.* Первая памятная книжка русских потребительных обществ 1870. – СПб., 1870. – 49 с.
- ¹⁴ *Пожарський П.* Нариси з історії української кооперації. – К., 1919. – С. 15.
- ¹⁵ *Жид Ш.* Пророчества Фурье. – М., 1917. – 30 с. – (Библиотека кооператора ; № 34).
- ¹⁶ *Тотоміанич В.* Происхождение, формы сельскохозяйственной кооперации и отношение к ней социалистов. – СПб., 1907. – 366 с.
- ¹⁷ *Тотоміанич В.* Кооперативное движение на Западе // Вестник кооперации. – 1910. – Кн. 2. – С. 112 – 113.
- ¹⁸ *Тотоміанич В. Н.П. Баллин* – первый апостол русской кооперации // Объединение. – 1912. – № 15. – С. 3–6.
- ¹⁹ Там же. – С. 3–5.
- ²⁰ *Туган-Барановский М.И.* Социальные основы кооперации. – М., 1989. – 496 с.
- ²¹ *Марков В.И.* Пионеры южно-русской кооперации. Н.П. Баллин и его сотрудники. – Х., 1919. – 106 с.
- ²² Там же. – С. 44.
- ²³ *Хейсин М.Л.* История кооперации в России. – Л., 1926. – 390 с.
- ²⁴ *Височанський П.* Коротка історія кооперативного руху на Україні. – Х., 1925. – 56 с.
- ²⁵ *Височанський П.* Начерк розвитку української споживчої кооперації (дорадянська доба). – Катеринослав, 1925. – Ч. 1. – 180 с.
- ²⁶ *Мохор П.* Од Балліна до Леніна. Етапи розвитку кооперативної думки на Україні. – К., 1924. – С. 108.
- ²⁷ Там само. – С. 16–19.
- ²⁸ Там само. – С. 20.
- ²⁹ *Чаянов А.В.* Краткий курс кооперации. – М., 1925. – 78 с.
- ³⁰ *Ковальская Е.* О просветительской деятельности Ковальского Я.И., Кони А.Ф. и Баллина в Харькове в начале 70-х гг. – М., 1931. – 243 с. – (Каторга и ссылка ; Кн. 4).
- ³¹ *Уткін О.І.* Український соціаліст-утопіст М.П. Баллін та його суспільно-політичні погляди // Питання наукового комунізму. – К., 1971. – Вип. 14. – С. 22–27.
- ³² *Перепеча А., Шоломова С.* “З освітою він був пов’язаний усе життя...” // Прапор. – Х., 1981. – № 12. – С. 118–120.
- ³³ *Шоломова С.Б.* Новое о деятельности Н.П. Баллина на Украине // Книга: Исследования и материалы. – М., 1984. № 49. – С. 179–183.
- ³⁴ *Вітанович І.* Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк, 1964. – С. 60–66.
- ³⁵ Там само. – С. 65.

³⁶ Там само. – С. 63.

³⁷ *Бородаєвський С.В.* Історія кооперації. – Прага, 1925. – 430 с.

³⁸ *Пришляк Я.* Шляхами кооперації – до економічного відродження України. – Монреаль ; Стрий, 1994. – С. 12–13.

³⁹ *Кравченко І.* Микола Баллін – лицар кооперації // Вісті Центр. спілки споживчих т-в України. – 1994. – № 17. – С. 4.

⁴⁰ Творцы кооперации : Сб. / Сост. Л.А. Самсонов. – М., 1919. – 300 с.

⁴¹ *Марочко В.І.* Українська селянська кооперація : Іст.-теорет. аспект (1861–1929 рр.). – К., 1995. – 224 с.

⁴² *Баренбаум І.Е.* Штурманы грядущей бури: Н.А. Серно-Соловьевич, Н.П. Баллин, А.А. Черкесов. – М., 1987. – 214с.

⁴³ *Баренбаум І.Е.* Подвижник общественных библиотек: к биографии Н.П. Баллина 1829–1904 // Сов. библиотечковедение. – 1979. – № 5. – С. 89–94.

⁴⁴ *Баренбаум І.Е.* Штурманы грядущей бури: Н.А. Серно-Соловьевич, Н.П. Баллин, А.А. Черкесов. – М., 1987. – С. 173–176.

⁴⁵ Там же. – С. 176–183

⁴⁶ Українські кооператори : Іст. нариси. – Л., 1999. – Кн. 1. – 454 с.

⁴⁷ Там само. – С. 38.

⁴⁸ *Киржаєв С.Н.* Фонд Н.П. Баллина в Институте рукописи ЦНБ им. Вернадского НАН Украины // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 1996. – Вип. 3. – С. 152–171.

⁴⁹ *Киржаєв С.Н., Имаи Ёсио.* Николай Петрович Баллин и его архив: Библиографическое исследование о пионере русско-украинского кооперативного движения // Acta slavica japonica. – 1994. – Т. 12. – С. 161–180.

⁵⁰ Там же. – С. 167.

⁵¹ Енциклопедія українознавства. – Л., 1993. – Т. 1. – 400 с.

⁵² *Бабенко С.Г., Гелей С.Д., Гончарук Я.А., та ін.* Історія кооперативного руху: Підручник для кооперативних вузів. – Л., 1995. – 411 с.

⁵³ *Воронкова Т.І.* Баллін Микола Петрович // Особові архівні фонди Інституту рукопису : Путівник / НБУВ. – К., 2002. – С. 31–39.

Summary

In the article reconstruction of the bibliographical heritage of M.P.Ballin is attempted. The principal bibliographical sources that shed light on the scientific biography of the person and his participation in the library, publishing, bookselling and outreach activities in Ukraine in the 2nd half of the 19th – at the beginning of the 20th century are ascertained.

Key words: M.P.Ballin, Ukraine, cooperative movement, library science, publishing trade, bookselling, outreach activities.